

■ **Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου**
Organizing Committee

Z o e G a v r i i l i d o u
A n g e l i k i E f t h y m i o u
E v a n g e l i a T h o m a d a k i
Penelope Kambakis-Vougiouklis

■ **Γραμματειακή Υποστήριξη**
Secretarial Support

Ioannis Anagnostopoulos
Maria Georganta
Polyxeni Intze
Nikos Mathioudakis
Lidija Mitits
Eleni Papadopoulou
Anna Sarafianou
Elina Chadjirapa

■ **ISBN 978-960-99486-7-8**

■ **Τυπογραφική επιμέλεια**

Νίκος Μαθιουδάκης
Ελένη Παπαδοπούλου
Ελίνα Χατζηπαπά

■ **Σχεδιασμός εξώφυλλου**

Νίκος Μαθιουδάκης

■ **Copyright © 2012**

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Democritus University of Thrace

Εργαστήριο Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής, Σημασιολογίας, *+Μόρφωση* ΔΠΘ
Laboratory of Syntax, Morphology, Phonetics, Semantics, *+MorPhoSE* DUTH

Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας
International Conference of Greek Linguistics

www.icgl.gr

Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΟΡΘΩΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΚΩΔΙΚΩΝ ΑΠΟ ΔΙΓΛΩΣΣΟΥΣ ΜΑΘΗΤΕΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Σιταρένιου Δήμητρα
Νηπιαγωγείο Σκαλωτής,
Χανιά, Ελλάδα
dsitareniou@edc.uoc.gr

Χατζηδάκη Ασπασία
ΠΤΔΕ,
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ελλάδα
aspahatz@edc.uoc.gr

ABSTRACT

The present paper reports on the contextualization of repair through codeswitching in Albanian-Greek preschoolers' bilingual discourse. The subjects of the study were eight bilingual Kindergarten students, aged 4:3 to 6:1, who were observed and tape-recorded during various school activities. Code alternation in their speech was subsequently analysed following conversational analytical principles (cf. Auer 1995, 1998, Shin and Milroy 2000, etc.). With regard to repair, our subjects were found to produce examples of self-initiated and other-initiated self-repair, mainly in order to return to the appropriate code of the conversation or to abide by the interlocutor's choice of code.

Λέξεις κλειδιά: δίγλωσσα νήπια, ελληνική ως δεύτερη γλώσσα, αλβανικά-ελληνικά, εναλλαγή κωδίκων, συνομιλιακή διόρθωση, επικοινωνιακή δεξιότητα

1. Εισαγωγή

Η *εναλλαγή κωδίκων* (code-switching) συνίσταται στη χρήση ποικίλων και διαφορετικών συνδυασμών δύο ή περισσότερων γλωσσικών συστημάτων (ή ποικιλιών) στην ίδια συζήτηση ή πρόταση (Gardner-Chloros 2009, 4). Αποτελεί πολυδιάστατο και πολυεπίπεδο φαινόμενο του διγλωσσικού λόγου, που εξετάζεται από ποικίλες οπτικές γωνίες (ψυχολογολογικές, γραμματικές, κοινωνιο-γλωσσολογικές, πραγματολογικές, βλ. Gardner-Chloros 2009, 7, Σελλά-Μάζη 2001,70).

Στα πλαίσια της πραγματολογικής προσέγγισης του φαινομένου, πολλοί ερευνητές έχουν αξιοποιήσει την Ανάλυση Συνομιλίας (Conversation Analysis) ως ερμηνευτικό μοντέλο για την ανάλυση της εναλλαγής κωδίκων κατά τη διγλωσσική επικοινωνία (Auer 1984, 1995, 1998, 2005, Alfonzetti 1998, Cromdal 2004, Li Wei 1994, 1998, 2002, 2005, Li Wei and Milroy 1995, Sebba and Wootton 1998, Steensig 2003).

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζουμε δεδομένα από μία έρευνα που κινείται επίσης στο πλαίσιο της Ανάλυσης Συνομιλίας και εστιάζει στην αξιοποίηση της εναλλαγής κωδίκων ως μηχανισμού *συνομιλιακής διόρθωσης*. Τα δεδομένα μας προέρχονται από αυθεντικό λόγο δίγλωσσων νηπίων αλβανικής καταγωγής, ο οποίος μελετήθηκε στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Σιταρένιου 2011, Χατζηδάκη και Σιταρένιου 2009). Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε το πώς εμφανίζεται το φαινόμενο της διόρθωσης στις διγλωσσικές συνομιλίες των υποκειμένων.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Η συνομιλιακή διόρθωση στη διγλωσσική συνομιλία: ο ρόλος της εναλλαγής κωδίκων

Η συνομιλία συνιστά ένα σύστημα αλληλεπίδρασης το οποίο επικυρώνεται αμοιβαία και ρυθμίζεται από ένα ορισμένο τυπικό (Γεωργακοπούλου και Γούτσος 1999, 232) με αρχές και αξιώματα, όπως η αλλαγή της σειράς, τα ζεύγη γειννίασης και η οργάνωση της προτίμησης (Levinson 1983). Η

οργάνωση της προτίμησης αποτελεί βασικό άξονα ανάλυσης στην Ανάλυση Συνομιλίας. Εφαρμόζεται συνήθως στις δευτερες σειρές τις υποκειμένες στην πρώτη σειρά της εναλλαγής (Levinson 1983, 339), αλλά και στη δομή και διάρθρωση των πρώτων σειρών, στην εν συνεχεία οργάνωση των επόμενων και, γενικά, ανάμεσα στις ακολουθίες που εμφανίζονται στη συνομιλία (ό.π., 345). Πεδίο της οργάνωσης της προτίμησης και κεντρικό συνομιλιακό μηχανισμό αποτελεί η *συνομιλιακή διόρθωση* (βλ. Schegloff, Jefferson and Sacks 1977). Η οργάνωσή της περιλαμβάνει τη λειτουργία επανορθωτικών μηχανισμών, όπως είναι η αυτοδιόρθωση και η ετεροδιόρθωση, που υλοποιούνται, λόγω χάρη, μέσω της επαναδιατύπωσης (Γεωργακοπούλου και Γούτσος 1999, 232).

Σύμφωνα με τον Levinson (1983, 340), η συστηματοποίηση των περιπτώσεων διόρθωσης στη συνομιλία (Schegloff, Jefferson and Sacks 1977, 364-378) έχει αναδείξει δύο σημαντικές διαστάσεις: η πρώτη αφορά το εάν η διόρθωση γίνεται μετά από διαμεσολάβηση ή πρωτοβουλία άλλου συνομιλητή ή όχι και η δεύτερη το εάν η διόρθωση γίνεται από τον ίδιο τον ομιλητή ή από κάποιον συνομιλητή του. Από το συνδυασμό των παραπάνω διαστάσεων προκύπτουν οι ακόλουθες τρεις περιπτώσεις (από την συχνότερα εμφανιζόμενη προς την σπανιότερη, σύμφωνα με τον Levinson (1983, 341):

- (α) η αυτοδιόρθωση με πρωτοβουλία του ίδιου του ομιλητή (self-initiated self-repair)
- (β) η αυτοδιόρθωση με πρωτοβουλία άλλου (other-initiated self-repair) και
- (γ) η ετεροδιόρθωση με πρωτοβουλία άλλου (other-initiated other-repair).

Οι ερευνητές που μελετούν την εναλλαγή κωδικών στο πλαίσιο της Ανάλυσης Συνομιλίας περιγράφουν τρόπους ανάλυσης της διόρθωσης (α) ανάλογα με τους τρόπους οργάνωσης της συνομιλίας και τις συνεισφορές των ομιλητών κατά την εναλλαγή της σειράς, (β) ανάλογα με το ρόλο της εναλλαγής κωδικών ως *πλαίσιο συγκεκριμενοποίησης* της διόρθωσης, και (γ) σε συνδυασμό των δύο παραπάνω προσεγγίσεων.

Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Auer (1984, 1995, 1998) η εναλλαγή κωδικών ως διόρθωση του κώδικα αναδεικνύει γενικά την *προσαρμογή του συνομιλητή* στη γλώσσα επικοινωνίας, ενώ για την Alfonzetti (1998) οι περιπτώσεις διόρθωσης του κώδικα αφορούν τη *αποκατάσταση ενός 'προβληματικού σημείου'* μέσω της παροχής διευκρινίσεων, της επαναδιατύπωσης κ.λπ. Αντίστοιχα, ο Li Wei και η Lesley Milroy (Li Wei 1994, 1998, 2002, Li Wei and Milroy 1995) υιοθετούν ένα πιο 'ανοιχτό' πλαίσιο στη μελέτη της εναλλαγής κωδικών σε σχέση με τη διόρθωση. Συγκεκριμένα, δίνουν έμφαση στον τρόπο με τον οποίο η εναλλαγή κωδικών επιτυγχάνει τη συγκεκριμενοποίηση (contextualization) της διόρθωσης: η εναλλαγή του κώδικα ενδέχεται αφενός να αναφέρεται στη διόρθωση αυτή καθαυτή (με την αντικατάσταση στην άλλη γλώσσα του γλωσσικού στοιχείου που πρέπει να διορθωθεί) και αφετέρου να διαμορφώνει το πλαίσιο που 'πυροδοτεί' τη διόρθωση σε άλλη σειρά. Παράλληλα, παίζει ρόλο και το ποιος είναι εκείνος που *κάνει τη διόρθωση* αλλά και το ποιος είναι εκείνος που την *προκαλεί*. Με βάση τη διασταύρωση των δύο αυτών οπτικών γωνιών κατά την ανάλυση της συνομιλίας, προκύπτουν τρία βασικά σχήματα που περιγράφουν το πώς η εναλλαγή κωδικών συγκεκριμενοποιεί την διόρθωση (Li Wei and Milroy 1995, 291-3):

Η εναλλαγή κωδικών μπορεί (α) να αφορά *το γλωσσικό στοιχείο που προκαλεί τη διόρθωση* (οπότε η διόρθωση υλοποιείται στην γλώσσα της συνομιλίας) ή (β) να αφορά *το ίδιο το προς διόρθωση γλωσσικό σημείο*, το οποίο και αντικαθίσταται με ένα άλλο σε άλλη γλώσσα. Και στα δύο σχήματα, υπάρχουν επιμέρους υπο-περιπτώσεις ανάλογα με το ποιος κάνει ή προκαλεί τη διόρθωση: Μπορεί λ.χ. ο ομιλητής να αναδιατυπώσει το εκφώνημά του ή να παράσχει κάποια διευκρίνιση ανταποκρινόμενος σε σχετικό αίτημα του συνομιλητή του (που έχει γίνει σε άλλη γλώσσα). Επίσης, μπορεί ο ίδιος ο ομιλητής να αντικαταστήσει το σημείο που χρειάζεται διόρθωση χωρίς την παρέμβαση άλλων (λ.χ. όταν, ενώ μιλά τη γλώσσα X, αντιλαμβάνεται ότι ένας όρος που χρησιμοποιεί δεν αποδίδει ακριβώς το νόημα που θέλει και στρέφεται στη γλώσσα Ψ για το συγκεκριμένο γλωσσικό σημείο). Ακόμη, ενδέχεται ο ομιλητής να χρησιμοποιήσει προσωρινά μια άλλη γλώσσα, προκειμένου να στρέψει την προσοχή του συνομιλητή του σε ένα προβληματικό σημείο (λ.χ. δεν ξέρει πώς να εκφράσει ένα νόημα στη γλώσσα της συνομιλίας), οπότε ο συνομιλητής παρέχει την κατάλληλη φράση στη γλώσσα X αποκαθιστώντας το πρόβλημα.

Υπάρχει κι ένα τρίτο σχήμα, σύμφωνα με το οποίο ο ομιλητής χρησιμοποιεί μία γλώσσα X και εντάσσει μέσα στο λόγο του μία τυποποιημένη φράση μιας άλλης γλώσσας (λ.χ. προκειμένου για τα αγγλικά, τις εκφράσεις "you know" right", "see"), με στόχο να προσελκύσει την προσοχή του συνομιλητή σε κάποιο σημείο του λόγου του.

Το παραπάνω πλαίσιο ανάλυσης φαίνεται ιδιαίτερα ελκυστικό, καθώς επιτρέπει να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά το ρόλο της εναλλαγής κωδικών ως μηχανισμού συνομιλιακής διόρθωσης από περισσότερες από μία οπτικές γωνίες. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα δεδομένα προέρχονται από συνομιλία μεταξύ ενηλίκων μάς αναγκάζει να έχουμε καταρχήν επιφυλάξεις ως

προς τη δυνατότητα εφαρμογής του ίδιου ακριβώς πλαισίου και στην περίπτωση νηπίων. Στην επόμενη ενότητα θα συζητήσουμε το ζήτημα της εναλλαγής κωδικών σε σχέση με τη συνομιλιακή διόρθωση σε ομιλητές νεαρής ηλικίας και θα προτείνουμε ένα πλαίσιο ανάλυσης που προσφέρεται ιδιαίτερα για την περίπτωσή μας.

2.2. Η αξιοποίηση της εναλλαγής κωδικών από τα δίγλωσσα παιδιά: ο μηχανισμός της διόρθωσης

Η εναλλαγή κωδικών αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της γλωσσικής συμπεριφοράς των δίγλωσσων παιδιών και από πραγματολογική άποψη. Πλήθος ερευνών έχει καταδείξει ότι οι μικροί ομιλητές, ακόμη και όταν έχουν σημαντική διαφορά γλωσσικής επάρκειας ανάμεσα στους δύο κώδικες, κάνουν χρήση των δύο γλωσσών και εναλλαγή κωδικών με στόχους που εμπίπτουν στην οργάνωση της συνομιλίας: τον καθορισμό/αποκλεισμό των συνομιλητών, την αλλαγή του θέματος ή του 'σκηνοικού' της κατάστασης επικοινωνίας, την έκφραση συναισθημάτων, κ.α. (Bauer Bouchereau et al. 2002, Bolonyai 2005, Moffatt and Milroy 1992, Paugh 2005, Shin 2005, Thompson 2000).

Όσον αφορά το φαινόμενο της συνομιλιακής διόρθωσης, οι έρευνες δείχνουν ότι η δεξιότητα αυτή αναπτύσσεται σχετικά νωρίς στα μονόγλωσσα παιδιά (Κατή 2001, Pan and Snow 1999). Ακόμη και τα πολύ μικρά παιδιά είναι ικανά να ανταποκριθούν στα ποικίλα αιτήματα του συνομιλητή για διόρθωση, επεξήγηση ή επιβεβαίωση, και να προσαρμόσουν το λόγο τους ανάλογα.

Αντίστοιχα αποτελέσματα έχουν προκύψει από έρευνες σε δίγλωσσα παιδιά. Στις έρευνες του Peter Auer (1984) στη δίγλωσσική συμπεριφορά παιδιών Ιταλών μεταναστών στη Γερμανία παρατηρήθηκε αρκετά συχνά η διόρθωση μέσα από την εναλλαγή του κώδικα και την επανάληψη, ιδιαίτερα ανάμεσα στα μικρότερα παιδιά. Πιο πρόσφατες έρευνες σε δίγλωσσα παιδιά δείχνουν ότι η εναλλαγή του κώδικα ως μηχανισμός διόρθωσης μπορεί να ανταποκρίνεται στο αίτημα για επεξήγηση ή για επαναδιατύπωση (Comeau et al. 2007, Lanza 1992) ή ότι χρησιμεύει για να δώσει το σήμα για επικείμενη διόρθωση (Montanari 2005). Τέλος, και στην έρευνα της Reyes (2004) αναφέρονται περιπτώσεις όπου το παιδί προχωρεί σε αυτοδιόρθωση με την εναλλαγή του κώδικα και σε αποσαφήνιση μετά από πρωτοβουλία του συνομιλητή.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι και τα παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας είναι σε θέση να αξιοποιήσουν ποικιλοτρόπως την εναλλαγή κωδικών ως μηχανισμό συνομιλιακής διόρθωσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα των Sarah Shin και Lesley Milroy, η οποία, σε αντίθεση με τις περισσότερες από τις παραπάνω έρευνες, κινείται στο πλαίσιο της Ανάλυσης Συνομιλίας (Shin and Milroy 2000).

Τα υποκείμενα της έρευνάς τους ήταν παιδιά εξήμιση έως επτάμιση ετών, δίγλωσσα στα κορεατικά και στα αγγλικά. Μολονότι σε κάποιο βαθμό οι ερευνήτριες υιοθετούν την προσέγγιση των Li Wei & Milroy (1995) σχετικά με την συγκεκριμενοποίηση της διόρθωσης, η ανάλυσή τους δεν ταυτίζεται απόλυτα με εκείνη. Άλλωστε, τα σχήματα εναλλαγής κωδικών ως μηχανισμού διόρθωσης στα δικά τους δεδομένα είναι πιο περιορισμένα σε σχέση με αυτά που εμφανίζονται στα δεδομένα που αφορούν ενήλικες ομιλητές, πιθανότατα λόγω της διαφοράς ηλικίας και 'ωρίμανσης' των επικοινωνιακών δεξιοτήτων.

Για τις Shin and Milroy (2000), η εναλλαγή στοχεύει είτε στη διόρθωση και προσαρμογή του ομιλητή στον κώδικα της συνομιλίας είτε στην επίλυση προβληματικών σημείων στην επικοινωνία με την αποσαφήνιση του σημείου. Αναλυτικότερα: η εναλλαγή -και η συνεπαγόμενη διόρθωση από τον ίδιο τον ομιλητή με τη μορφή της επανάληψης- άλλοτε αφορά την αλλαγή του κώδικα με σκοπό την επιστροφή στη γλώσσα της συνομιλίας (ό.π., 364) και άλλοτε γίνεται όταν ο ομιλητής παίρνει την πρωτοβουλία της εναλλαγής για να προλάβει ενδεχόμενη αρνητική αντίδραση εκ μέρους του συνομιλητή του (ό.π., 378). Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για *αυτοδιόρθωση με πρωτοβουλία του ίδιου του ομιλητή*. Υπάρχει δε και μία τρίτη περίπτωση (*αυτοδιόρθωση με πρωτοβουλία του συνομιλητή*), στην οποία τα παιδιά διορθώνουν τον κώδικα που τα ίδια χρησιμοποιούσαν σε προηγούμενη σειρά και αποκαθιστούν μέσω της εναλλαγής το προβληματικό σημείο ανταποκρινόμενα στο αίτημα του συνομιλητή τους για επιβεβαίωση, επαναδιατύπωση ή επεξήγηση (ό.π., 376-378).

Το συγκεκριμένο πλαίσιο θα αποτελέσει και το πλαίσιο ανάλυσης των δεδομένων μας, καθώς κρίνεται καταλληλότερο για το είδος της συνομιλίας που συναντούμε σε αυτά (συνομιλία μεταξύ νηπίων, σε συγκεκριμένες επικοινωνιακές περιστάσεις), όπως θα φανεί παρακάτω.

3. Η έρευνα

Η έρευνα αποτελούσε *μελέτη περίπτωσης* (case study) (Βάμβουκας 1998: 84,225), το ερευνητικό σκέλος της οποίας πραγματοποιήθηκε από τον Νοέμβριο του 2005 έως και τον Δεκέμβριο του 2006. Το δείγμα μας αποτέλεσαν οκτώ παιδιά με γονείς Αλβανούς μετανάστες, τα οποία φοιτούσαν σε νηπιαγωγείο κοινότητας του νότου του Ν. Ρεθύμνου. Οι οικογένειές τους κατοικούσαν και εργάζονταν στη γύρω περιοχή, όπως και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός Αλβανών οικονομικών μεταναστών.

Το συγκεκριμένο νηπιαγωγείο επιλέχτηκε διότι: (α) φοιτούσαν σε αυτό αρκετοί μαθητές αλβανικής καταγωγής, πράγμα που το καθιστούσε κατάλληλο για την έρευνα, (β) σύμφωνα με την νηπιαγωγό, τα παιδιά χρησιμοποιούσαν αβίαστα την εθνοτική γλώσσα στη μεταξύ τους επικοινωνία (κάτι που δεν συμβαίνει πάντα), και (γ) η νηπιαγωγός ήταν πρόθυμη να συμβάλει στην διεξαγωγή της έρευνας.

Η συλλογή των δεδομένων της έρευνας πραγματοποιήθηκε με τον συνδυασμό τριών προσεγγίσεων. Βασική προσέγγιση ήταν η μαγνητοφώνηση¹ αυθεντικού λόγου των παιδιών του δείγματος ενόσω εμπλέκονταν σε ποικίλες δραστηριότητες. Το σύνολο των ωρών μαγνητοφωνημένου λόγου φτάνει τις 34 ώρες. Η μαγνητοφώνηση πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με συμμετοχική παρατήρηση της ερευνήτριας στο χώρο του νηπιαγωγείου. Επιπλέον, η ερευνήτρια συνέλεξε πληροφορίες για τη γλωσσική ικανότητα παιδιών και γονέων, τις γλωσσικές πρακτικές της οικογένειας, καθώς και άλλα στοιχεία αναφορικά με την οικογένεια μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις² με τους γονείς των παιδιών.

Τα υποκείμενα της έρευνας ήταν οκτώ παιδιά που φοιτούσαν στα δύο τμήματα του τοπικού νηπιαγωγείου (στο ένα τμήμα φοιτούσαν ένα κορίτσι και τρία αγόρια, ενώ στο δεύτερο ένα αγόρι και τρία κορίτσια). Η ηλικία τους κυμαινόταν από 4:3 έως 6:1 κατά την έναρξη της έρευνας. Επίσης, υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανάμεσά τους αναφορικά με το πότε είχαν έρθει για πρώτη φορά σε επαφή με την ελληνική γλώσσα. Κανένα παιδί δεν είχε γεννηθεί στην Ελλάδα, αλλά ένα κορίτσι, η Ερμελίνα³, είχε έρθει στην Ελλάδα σε ηλικία ενός έτους, ενώ άλλα δύο παιδιά, ο Μάρκο και ο Μίρι, είχαν έρθει σε ηλικία δύο ετών. Τέσσερα από τα παιδιά είχαν έρθει στην Ελλάδα γύρω στα τέσσερα, ενώ υπήρχε και ένας μαθητής, ο Φερμόν, ο οποίος είχε μόλις έξι μήνες στην Κρήτη και ήταν και ο μεγαλύτερος σε ηλικία.

Πέρα από τη διαφοροποίηση ως προς το χρόνο έκθεσης στη δεύτερη γλώσσα και την ηλικία πρώτης επαφής με αυτήν, τα παιδιά διαφοροποιούνται κάπως και ως προς την ανάπτυξη των γλωσσικών δεξιοτήτων τους στις δύο γλώσσες. Οι γονείς τους κλήθηκαν να αξιολογήσουν τις γλωσσικές τους δεξιότητες ως προς τις δύο γλώσσες με κριτήριο την ικανότητά τους να πραγματοποιούν τρεις δραστηριότητες: *‘μιλάει’*, *‘καταλαβαίνει μια συζήτηση’*, *‘καταλαβαίνει εκπομπές στην τηλεόραση’*. Με εξαίρεση την Ερμελίνα, που σύμφωνα με τους γονείς της, έχει μια πολύ καλή γνώση και των δύο γλωσσών, στις υπόλοιπες περιπτώσεις, υπερισχύει η ικανότητα στην Αλβανική, ενώ οι παραπάνω δεξιότητες φαίνεται να είναι *‘λίγο’* έως *‘αρκετά καλά’* ανεπτυγμένες στην Ελληνική.

Αναφορικά με τη χρήση των δύο γλωσσών, φαίνεται ότι στο επικοινωνιακό ρεπερτόριο των παιδιών η Αλβανική διατηρεί μια σταθερά κυρίαρχη θέση με επιμέρους διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον συνομιλητή: τα περισσότερα παιδιά φαίνεται να μιλούν μόνο αλβανικά με τους γονείς τους, ενώ χρησιμοποιούν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και τα ελληνικά με τα αδέρφια τους και άλλους συνομηλίκους από την Αλβανία.

Από τη συνολική έρευνα προέκυψε ότι τα συγκεκριμένα παιδιά, ιδιαίτερα όσα φοιτούν στο πρώτο τμήμα του νηπιαγωγείου, κάνουν αρκετά συχνά εναλλαγή κωδικών στη μεταξύ τους επικοινωνία για λόγους που σχετίζονται και με την οργάνωση της συνομιλίας (Σιταρένιου 2011, Χατζηδάκη και Σιταρένιου, 2009). Στην παρούσα εργασία εστιάζουμε στο πώς αναδεικνύεται η χρήση της εναλλαγής κωδικών ως μηχανισμού διόρθωσης στα δεδομένα μας, ως ενδεικτική της γλωσσικής συμπεριφοράς νηπίων με παρόμοιο προφίλ διγλωσσίας.

¹ Χρησιμοποιήθηκαν ατομικά μικρόφωνα μικρού μεγέθους τα οποία κατέγραφαν σε ατομικές κασέτες ειδικού τύπου τις συνομιλίες των παιδιών.

² Ο οδηγός συνέντευξης βασίστηκε σε ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε σε προηγούμενη εργασία μας (Χατζηδάκη 2005, 2007α,β).

³ Σε όλη την έρευνα και τις σχετικές δημοσιεύσεις τα παιδιά αναφέρονται με ψευδώνυμα.

4. Η εναλλαγή κωδίκων ως μηχανισμός διόρθωσης στα δεδομένα μας

Μία πρώτη παρατήρηση σχετικά με τα σχήματα συγκειμενοποίησης της συνομιλιακής διόρθωσης στα δεδομένα μας είναι ότι εμφανίζονται μόνο περιπτώσεις *αυτοδιόρθωσης*: ο ίδιος ο ομιλητής προχωρά στη διόρθωση, είτε με δική του πρωτοβουλία είτε μετά από πρωτοβουλία άλλου. Το στοιχείο αυτό εμφανίζεται και σε άλλες έρευνες με παιδιά (Comeau et al. 2007, Lanza 1992, Montanari 2005), κάτι που μας κάνει να συμπεραίνουμε ότι ο συγκεκριμένος τρόπος εμπλοκής των συνομιλητών στο μηχανισμό της διόρθωσης απαιτεί είτε δεξιότητες που κατακτώνται σε μεγαλύτερη ηλικία είτε άλλες επικοινωνιακές συνθήκες (ή, πιθανόν, και τα δύο). Άλλωστε, η ετεροδιόρθωση αποτελεί ούτως ή άλλως τη σπανιότερα εμφανιζόμενη μορφή συνομιλιακής διόρθωσης, τόσο στη μονογλωσσική (Levinson 1983) όσο και στη διγλωσσική συνομιλία (Auer 1984, 1998).

Το σχήμα που αφορά τη διόρθωση στη συνομιλία μέσω της εναλλαγής κωδίκων *χωρίς τη διαμεσολάβηση του συνομιλητή* αποτελεί συχνή πρακτική στη γλωσσική συμπεριφορά των υποκειμένων μας. Αποτελεί, άλλωστε, μία συνηθισμένη πρακτική στη διγλωσσική συνομιλία (Alfonzetti 1998, Auer 1984, Li Wei 1994, Li Wei and Milroy 1995, Shin and Milroy 2000).

Το πρώτο παράδειγμα (*Απόσπασμα 1*) παρουσιάζει μία περίπτωση κατά την οποία ο ομιλητής προβαίνει σε αυτοδιόρθωση με δική του πρωτοβουλία. Τα δύο παιδιά που συμμετέχουν στο συγκεκριμένο συνομιλιακό επεισόδιο είναι η Ερμελίνα και ο Φερμόν, η πλέον 'ισορροπημένα' δίγλωσση ομιλήτρια και ο λιγότερο καλός κάτοχος της Ελληνικής αντίστοιχα. Κάποια από τα υποκείμενα συζητούν για τα κασετοφωνάκια που τους έχει δώσει η ερευνήτρια, ενώ δίπλα τους είναι οι Έλληνες συμμαθητές τους.

Απόσπασμα 1

- 01 Ερμ: Ο Μάρκο μπλε και-
 02 Φερ: *Marko ka* (.) ο Μάρκο έχει ίδιο με μένα.
 ('Ο Μάρκο έχει')
 03 Ερμ: Άου! ((ο Φερμόν την τραβάει))
 04 Φερ: Ίδιο για τα κορίτσια. Δύο κορίτσια εδώ.

Στη σειρά 01 η Ερμελίνα αναφέρεται στο χρώμα του κασετόφωνου που φορά ένα άλλο παιδί, ο Μάρκο, μιλώντας ελληνικά. Ο Φερμόν τη διακόπτει (σειρά 02) παίρνοντας το λόγο για να αναφερθεί στο ίδιο παιδί, ξεκινώντας όμως το εκφώνημά του στα αλβανικά. Μόλις το συνειδητοποιεί, σπεύδει να 'διορθώσει' την επιλογή γλώσσας μετά από μία μικροπαύση, ξεκινώντας και πάλι τη φράση του, αυτή τη φορά στα ελληνικά. Στη συνέχεια (σειρές 03-04) τα παιδιά συνεχίζουν να συνομιλούν στην ελληνική γλώσσα.

Το επεισόδιο αυτό είναι χαρακτηριστικό της γλωσσικής συμπεριφοράς του Φερμόν, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, είχε μόνον έξι μήνες παραμονής στην Ελλάδα κατά την έναρξη της έρευνας. Καθώς βρίσκεται στα πρώτα στάδια της εκμάθησης της Ελληνικής, τείνει συχνά να χρησιμοποιεί αλβανικά, ακόμη και όταν είναι παρόντες Έλληνες συνομηλικοί του. Ωστόσο, συνήθως σπεύδει να αλλάξει τον κώδικα συντασσόμενος με τον άρρητο κανόνα που 'απαιτεί' την Ελληνική σε αυτές τις συνθήκες.⁴

Η δεύτερη περίπτωση που εμπίπτει στο σχήμα της αυτοδιόρθωσης με πρωτοβουλία του ίδιου του ομιλητή δεν αφορά την επαναφορά στη γλώσσα της συνομιλίας αλλά την ευθυγράμμιση της γλωσσικής επιλογής του ομιλητή με αυτής του συνομιλητή. Στο απόσπασμα που ακολουθεί (*Απόσπασμα 2*) τρία από τα υποκείμενα (ο Φερμόν, η Ερμελίνα και ο Μάρκο) παίζουν μαζί με δύο Έλληνες συμμαθητές τους, τη Μαίρη και το Δημήτρη. Τα παιδιά προσποιούνται ότι έχουν πάει επίσκεψη σε ένα φιλικό σπίτι. Η Μαίρη, παίζοντας το ρόλο της οικοδέσποινας, απευθύνεται σε όλους και τους ρωτάει τι φαγητό προτιμούν στο τραπέζι (σειρά 01). Ο Φερμόν αυθόρμητα απαντά στα αλβανικά (σειρά 02), γεγονός που προκαλεί μία παύση δύο δευτερολέπτων από τη Μαίρη (σειρά 03), ως αποτέλεσμα αδυναμίας κατανόησης, έκπληξης, κ.λπ. Ο Φερμόν μάλλον ερμηνεύει την παύση αυτή ως ένδειξη προβληματικού σημείου, ως ένα μήνυμα πως πρέπει να συμμορφωθεί με τη γλώσσα της συνομιλήτριάς του, προκειμένου να συνεχιστεί ο διάλογος. Το αποτέλεσμα είναι ότι αλλάζει γλωσσικό κώδικα στην επόμενη σειρά (04, '*Αβγό*'), αποκαθιστώντας το πρόβλημα που είχε

⁴ Για την ερμηνεία του παραπάνω επεισοδίου υιοθετούμε την ανάλυση των Auer (1984) και Shin and Milroy (2000), σύμφωνα με την οποία η εναλλαγή σηματοδοτεί την προσαρμογή στον κώδικα της επικοινωνίας. Αντίθετα, για τους Alfonzetti (1998) και Li Wei and Milroy (1995), η αλλαγή κώδικα στην ίδια σειρά, μετά από μικροπαύση, στοχεύει στην επαναδιατύπωση ή στη συμπλήρωση του περιεχομένου.

προκύψει. Η συνομιλία συνεχίζεται ομαλά (σειρές 05-07).

Απόσπασμα 2

- 01 Μαί: Μα, τι θα πάρετε;
02 Φερ: *Vejë*. ('Αβγό')
03 Μαί: (2.0)
04 Φερ: Αβγό.
05 Ερμ: Εγώ θα φάω [ένα ντομάτα.
06 Μαρ: [Εγώ θα φάω ένα καρότι.
07 Δημ: Εγώ θα φάω μπιφτέκια.

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η παύση του συνομιλητή αποτελεί έναν «*next turn repair initiator*» (NTRI, Levinson 1983, 339), καθώς πυροδοτεί τη διόρθωση μέσω της εναλλαγής του γλωσσικού κώδικα. Παρόμοιες περιπτώσεις, στις οποίες η παύση στην επόμενη σειρά θέτει το πλαίσιο συγκειμενοποίησης της διόρθωσης και ο ομιλητής επαναλαμβάνει το προβληματικό εκφώνημα ή σημείο (*trouble spot*) στην επόμενη σειρά, εμφανίζονται και σε άλλες έρευνες (λ.χ. Auer 1998, 4-5, Shin and Milroy 2000, 378).

Ο Φερμόν, λοιπόν, αυτοδιορθώνεται ευθυγραμμιζόμενος με τη γλώσσα της συνομιλήτριάς του (που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τυχαίνει να είναι και η γλώσσα της συνομιλίας). Πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί ότι σε τέτοιες περιπτώσεις συνομιλιακής διόρθωσης η εναλλαγή κώδικα έχει σχεδόν καθολικά μία μονόδρομη κατεύθυνση, αυτή από την πρώτη γλώσσα *προς τη δεύτερη, προς τη γλώσσα του περιβάλλοντος και της πλειονότητας* (Auer 1998,5). Επιβεβαιώνεται έτσι και με αυτόν τον τρόπο ότι τα δίγλωσσα παιδιά συνειδητοποιούν από μικρή ηλικία τις κοινωνιολinguιστικές και πραγματολογικές νόρμες της επικοινωνίας (Baker 2001).

Τέλος, στα δεδομένα μας εμφανίζεται και μία τρίτη περίπτωση αυτοδιόρθωσης, η οποία προκύπτει αυτή τη φορά *μετά από πρωτοβουλία κάποιου συνομιλητή*. Συγκεκριμένα, η εναλλαγή του κώδικα αυτή τη φορά προκύπτει ως ανταπόκριση του ομιλητή στο αίτημα του συνομιλητή για κάποιο είδους επιβεβαίωση ή και επεξήγηση (βλ. Li Wei and Milroy 1995, 287, Shin and Milroy 2000, 376-7).

Στο απόσπασμα που ακολουθεί συμμετέχουν ο Μάρκο και η ερευνήτρια, η οποία, ως σημειωθεί, γνωρίζει κάποια αλβανικά και προσπάθησε αρκετές φορές να συνομιλήσει με τα παιδιά στη γλώσσα αυτή. Κατά συνέπεια, τα παιδιά γνωρίζουν ότι καταλαβαίνει αλβανικά, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον.

Απόσπασμα 3

- 01 Μαρ: *Iu!* Τι έκανες!
02 Ερευν: Τι έκανε;
03 Μαρ: Έκανε (.) πολύ ωραίο το έκανε.
(η ερευνήτρια πλησιάζει και παρατηρεί το σχέδιο της πλαστελίνης)
04 Μαρ: Είναι μπέμπα. Δεν έχει τίποτα.
(2.0)
05 Μαρ: *Flut(u)ra*. ('Πεταλούδα')
06 Ερευν: *Flutura*; Αλήθεια τώρα;
07 Μαρ: Όχι (.) πεταλουδί(τσα).

Στην αρχή του αποσπάσματος, ο Μάρκο βλέπει ένα σχέδιο από πλαστελίνη που έφτιαξε ένας συμμαθητής του και εκφράζει το θαυμασμό του με ένα επιφώνημα. Η ερευνήτρια βρίσκει την ευκαιρία να εγκαινιάσει ένα διάλογο μαζί του στα ελληνικά (σειρά 02). Ο Μάρκο συναινεί (σειρά 03) και μάλιστα συμπληρώνει (σειρά 04) πως η πεταλούδα την οποία απεικονίζει το σχέδιο είναι πολύ μικρή ('μπέμπα') σχολιάζοντας το ασυνήθιστο σχήμα της κατασκευής.

Στο σημείο αυτό γίνεται μία παύση δύο δευτερολέπτων, η οποία αποδίδεται στον ίδιο τον ομιλητή. Για κάποιο λόγο ο Μάρκο στη συνέχεια (05) επιλέγει να αναφερθεί στο αντικείμενο χρησιμοποιώντας την αλβανική γλώσσα. Η συνομιλήτρια ανταποκρίνεται (σειρά 06) κάνοντας εναλλαγή κωδικών στην ίδια αλλαγή σειράς ('*Flutura*; Αλήθεια τώρα;'). Η συνομιλήτρια κάνοντας εναλλαγή κώδικα, τον καλεί να επιβεβαιώσει ή να ανασκευάσει το περιεχόμενο του προηγούμενου εκφώνηματος ("είσαι σίγουρος ότι πρόκειται για πεταλούδα;"), πράγμα στο οποίο ο Μάρκο ανταποκρίνεται απαντώντας στα ελληνικά (σειρά 07). Η εναλλαγή κώδικα εδώ λειτουργεί ως μηχανισμός που οδηγεί τον Μάρκο να προβεί σε διόρθωση του προβληματικού σημείου ("δεν είναι πεταλούδα, είναι πεταλουδίτσα"), εφόσον έχει στρέψει την προσοχή του ομιλητή σε ένα σημείο που χρειάζεται διευκρίνιση, επιβεβαίωση, κλπ. Πρόκειται, όπως προαναφέρθηκε, για τυπικό παράδειγμα

αυτοδιόρθωσης με πρωτοβουλία άλλου, που αποτελεί και τον τρίτο τρόπο ‘αξιοποίησης’ της εναλλαγής κωδίκων ως μηχανισμού διόρθωσης, που εντοπίστηκε σε έρευνα με παιδιά αντίστοιχης ηλικίας (Shin and Milroy 2000).

5. Επιλογικά

Στο παρόν άρθρο προσπαθήσαμε να δώσουμε μία εικόνα του πώς μαθητές προσχολικής ηλικίας, δίγλωσσοι στα αλβανικά και στα ελληνικά, χρησιμοποιούν την εναλλαγή κωδίκων ως μηχανισμό συγκεκριμενοποίησης της διόρθωσης κατά τη συνομιλία με μονόγλωσσους και δίγλωσσους συνομιλητές. Ως ερμηνευτικό πλαίσιο υιοθετήθηκε η Ανάλυση Συνομιλίας και ιδιαίτερα κάποιες προσεγγίσεις που αφορούν τη συνομιλία νεαρών δίγλωσσων ομιλητών (Auer 1984, 1998, Shin and Milroy 2000). Τα ευρήματά μας συμφωνούν με τη βιβλιογραφία, πρώτον, ως προς το ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας είναι σε θέση να αξιοποιούν την εναλλαγή κωδίκων ως μηχανισμό διόρθωσης, είτε κάνοντας εναλλαγή για να αποκαταστήσουν κάποιο προβληματικό σημείο είτε ανταποκρινόμενα στο αίτημα του συνομιλητή για επιβεβαίωση, επαναδιατύπωση, κ.λπ. (Auer 1998, Comeau et al. 2007, Lanza 1992, Shin and Milroy 2000, κ.α.). Δεύτερον, στο δείγμα μας δεν εμφανίζονται περιπτώσεις ετεροδιόρθωσης, κάτι που επίσης παρατηρείται σε συναφείς έρευνες με παιδιά μικρής ηλικίας (λ.χ. Comeau et al. 2007, Lanza 1992, Montanari 2005). Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι από την παρούσα έρευνα αναδεικνύεται για άλλη μια φορά το πώς η διγλωσσία των παιδιών, ακόμη και όταν είναι ανισοβαρώς ανεπτυγμένη, τους παρέχει τη δυνατότητα να αξιοποιούν το πλήρες γλωσσικό τους ρεπερτόριο, προκειμένου να επικοινωνήσουν με επιτυχία.

Βιβλιογραφία

- Alfonzetti, Giovanna. 1998. “The conversational dimension in code-switching between Italian and dialect in Sicily”. In *Code-switching in conversation, language, interaction and identity*, edited by Peter Auer, 180-211. London, New York: Routledge.
- Auer, Peter. 1984. *Bilingual conversation*. Amsterdam: Benjamins.
- Auer, Peter. 1995. “The pragmatics of code-switching”. In *One speaker, two languages, cross-disciplinary perspectives on code-switching*, edited by Lesley Milroy and Peter Muysken, 115-135. Cambridge: Cambridge University Press.
- Auer, Peter. 1998. “Bilingual conversation revisited”. In *Code-switching in conversation, language, interaction and identity*, edited by Peter Auer, 1-24. London, New York: Routledge.
- Auer, Peter. 2005. “A postscript: code-switching and social identity”. *Journal of Pragmatics* 37 (3): 403-410.
- Baker, Colin. 2001. (μεταφρ. Α.Αλεξανδροπούλου, επιμ. Μ. Δαμανάκης) *Εισαγωγή στη Διγλωσσία και τη Δίγλωσση Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Bauer-Bouchereau, Eurydice, Hall, Joan Kelly, and Kirsten Kruth. 2002. “The pragmatic role of codeswitching in play contexts”. *The International Journal of Bilingualism* 6 (1): 53-74.
- Bolonyai, Agnes. 2005. “Who was the best? Power, knowledge and rationality in bilingual girls’ choices”. *Journal of Sociolinguistics*, 9 (1): 3-27.
- Comeau, Liane, Genesse, Fred, and Morton Mendelson. 2007. “Bilingual children’s repairs of breakdowns in communication”. *Journal of Child Language* 34 (1): 159-174.
- Cromdal, Jacob. 2004. “Building bilingual oppositions: code-switching in children’s disputes”. *Language in Society*, 33: 33-58.
- Gardner-Chloros, Penelope. 2009. *Codeswitching*. London, New York: Routledge.
- Lanza, Elizabeth. 1992. “Can bilingual two-year olds code-switch?” *Journal of Child Language* 19 (3), 633-658.
- Levinson, Stephen. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li Wei. 1994. *Three generations, two languages, one family*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Li Wei. 1998. “The ‘why’ and ‘how’ questions in the analysis of conversational code-switching”. In *Code-switching in conversation, language, interaction and identity*, edited by Peter Auer, 156-176. London, New York: Routledge.
- Li Wei. 2002. “What do you want me to say? On the conversation analysis approach to bilingual interaction”. *Language in society* 31, 159-180.
- Li Wei. 2005. “How can you tell?” towards a common explanation of conversational code-switching. *Journal of Pragmatics* 37 (3): 375-389.
- Li Wei and Lesley Milroy. 1995. “Conversational codeswitching in a Chinese community in Britain: A sequential analysis”. *Journal of Pragmatics* 23, 281-299.
- Moffatt, Susanne, and Lesley Milroy. 1992. “Panjabi/English language alternation in the early school years”.

- Multilingua* 11-4, 355-385.
- Montanari, Simona. 2005. “Sol! GANDA, cute!”: A longitudinal study of language choice in a developing trilingual child”. In *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*, edited by James Cohen, Kara T. McAlister, Kellie Rolstad and Jeff MacSwan, 1662-1678. Sommerville, MA: Cascadilla Press.
- Pan, Barbara A., and Catherine E. Snow. 1999. “The development of conversational and discourse skills”. In *The development of language*, edited by Martyn Barrett, 229-249. University of Surrey, UK: Psychology Press.
- Paugh, Amy L. 2005. “Multilingual play: Children's code-switching, role play, and agency in Dominica, West Indies”. *Language in Society* 34, 63-86.
- Reyes, Iliana. 2004. “Functions of code-switching in schoolchildren's conversations”. *Bilingual Research Journal* 28 (1): 77-98.
- Schegloff, Emanuel, Jefferson, Gail, and Harvey Sacks. 1977. “The preference for self-correction in the organization of repair in conversation”. *Language* 53, 361-382.
- Sebba, Mark, and Tony Wootton. 1998. “We, they and identity: sequential versus identity-related explanation in code-switching”. In *Code-switching in conversation, language, interaction and identity*, edited by Peter Auer, 262-286. London, New York: Routledge.
- Shin, Sarah. 2005. *Developing in two languages: Korean-English children in America*. New York: Multilingual Matters.
- Shin, Sarah, and Lesley Milroy. 2000. “Conversational codeswitching among Korean-English bilingual children”. *The International Journal of Bilingualism* 4 (3): 351-383.
- Stensig, Jakob. 2003. “Conversation Analysis and the study of bilingual interaction”. In *Proceedings of the 19th Scandinavian Conference of Linguistics*, vol.31.5: Bilingualism, edited by Normann Jens Jørgensen, Anne Dahl and Peter Svenonius, 796-818.
- Thompson, Linda. 2000. *Young bilingual learners in nursery school*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Βάμβουκας, Μιχάλης. 1998. *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γεωργακοπούλου, Αλεξάνδρα, και Διονύσης Γούτσος. 1999. *Κείμενο και επικοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Κατή, Δήμητρα. 2001. *Γλώσσα και επικοινωνία στο παιδί*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Σελλά-Μάζη, Ελένη. 2001. *Διγλωσσία και κοινωνία. Η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Προσκήνιο.
- Σιταρένιου, Δήμητρα. 2011. Η εναλλαγή κωδίκων (ελληνικά-αλβανικά) στην επικοινωνία Αλβανών μαθητών του νηπιαγωγείου. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Χατζηδάκη, Ασπασία. 2005. “Μοντέλα διγλωσσικής συμπεριφοράς σε οικογένειες Αλβανών μαθητών: δεδομένα από εμπειρική έρευνα”. *Επιστήμες Αγωγής* (θεματικό τεύχος 2005): 79-102.
- Χατζηδάκη, Ασπασία. 2007α. “Η εμπλοκή Αλβανών μεταναστών στην εκπαίδευση των παιδιών τους: μια εμπειρική έρευνα”. Στο *Η παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας: Ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*, επιμ. Χρήστος Γκόβαρης, Έλενα Θεοδωροπούλου και Αναστάσιος Κοντάκος, 133-152. Αθήνα: Ατραπός.
- Χατζηδάκη, Ασπασία. 2007β. Η συμμετοχή μεταναστών γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους: Οι αντιλήψεις των δασκάλων και οι πρακτικές των γονέων. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η Ελληνική γλώσσα ως δεύτερη/ ζένη. Έρευνα, διδασκαλία και εκμάθησή της»* (Φλώρινα, 12-14 Μαΐου 2006, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας), επιμ. Κωνσταντίνος Ντίνας και Άννα Χατζηπαναγιωτίδη, 732-745. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χατζηδάκη, Ασπασία, και Σιταρένιου, Δήμητρα. 2009. “Η εναλλαγή κωδίκων από μαθητές Νηπιαγωγείου ως έκφραση γλωσσικής ταυτότητας και δημιουργικότητας”. Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «2008, Ευρωπαϊκό Έτος Διαπολιτισμικού Διαλόγου: Συνομιλώντας με τις Γλώσσες-πολιτισμούς»* (Θεσσαλονίκη, 12-14 Δεκεμβρίου 2008), 852-863. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας.